EEN NIEUWE NEDERLANDSE GRAMMATICA VAN HET EGYPTISCH

JUDITH JURJENS & JACOBUS VAN DIJK

Het is voor een relatief klein taalgebied als het onze opmerkelijk dat er door de jaren heen verschillende Nederlandstalige grammatica's van het Egyptisch zijn verschenen, temeer omdat de potentiële gebruikers van zo'n boek natuurlijk ook maar gering in aantal zijn. Het bekendste voorbeeld uit de vorige eeuw is de *Egyptische Grammatica* van A. de Buck, uitgegeven door het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten in Leiden in 1941, waarvan al in 1944 een tweede, herziene editie verscheen.[1] Uit meer recente tijd dateert de nadrukkelijk voor zelfstudie bedoelde grammatica van J.F. Borghouts, *Egyptisch. Een inleiding in schrift en taal van het Middenrijk*, in 1993 verschenen in de reeks 'Mededelingen en Verhandelingen' van Ex Oriente Lux.[2] Naast deze meer of minder beknopte, als inleiding bedoelde grammatica's mag ook een ander beginnersboek hier niet onvermeld blijven, nl. *Hiërogliefen ontcijferen en lezen. Een stap-voor-stap leerboek voor zelfstudie* van Mark Collier en Bill Manley, dat weliswaar oorspronkelijk in het Engels verscheen, maar dat voor het Nederlandse taalgebied werd vertaald en bewerkt door Olaf Kaper.[3] In zijn voorwoord merkt Kaper op dat hij ernaar gestreefd heeft zijn bewerking zo soepel mogelijk te laten aansluiten op de *Middel-Egyptische Grammatica* van zijn eigen leermeester Louis Zonhoven, zodat de gebruikers van het boek gemakkelijk verder kunnen gaan met Zonhovens grammatica.

Deze grammatica werd in 1992 door Louis Zonhoven in eigen beheer uitgegeven en was daarom niet altijd even gemakkelijk te verkrijgen, maar nu is er een grondig herziene en sterk uitgebreide versie verschenen, in feite een geheel nieuwe, up-to-date grammatica van het Middel-Egyptisch, in twee prachtige, gebonden delen uitgegeven door de firma Peeters in

[1] De Buck's leerling Jozef M.A. Janssen gebruikte deze grammatica in de laatste oorlogsjaren voor een tweejarige schriftelijke cursus Middel-Egyptisch voor beginners en schreef er een (niet gepubliceerde) toelichting bij. In 1951 zag een derde editie van de grammatica het licht, ditmaal echter in het Frans: *Grammaire élémentaire du Moyen Égyptien* (Leiden, E.J. Brill).

[2] In 2010 verscheen bij Peeters in Leuven een uitgebreide en herziene Engelstalige editie: *Egyptian. An Introduction to the Writing and Language of the Middle Kingdom* (Egyptologische Uitgaven, dl. 24).

[3] Amsterdam, Uitgeverij Bulaaq, 2000.

Leuven.[4] Het eerste deel beschrijft de grammatica van het Middel-Egyptisch, de taal die men in Egypte sprak ten tijde van de Eerste Tussenperiode, het Middenrijk en de vroege Tweede Tussenperiode (ca. 2150-1650 v. Chr.). Het is tevens de klassieke literaire taal van het Oude Egypte, die nog eeuwen nadien op de scholen werd onderwezen en die in gebruik bleef voor officiële inscripties en religieuze teksten. Dat is ook een van de belangrijkste redenen waarom studenten ook tegenwoordig nog voor een eerste kennismaking met taal en schrift van de Egyptenaren beginnen met het Middel-Egyptisch. Naast de beschrijving van de grammatica bevat deel I oefeningen en de (in fraai gedrukte hiërogliefen weergegeven) teksten waarop de grammatica is gebaseerd. In deel II zijn de belangrijkste hulpmiddelen bijeengebracht die nodig zijn om de oefeningen te maken en de teksten te vertalen: een tekenlijst om hiërogliefen in op te zoeken, een woordenlijst, indexen, de oplossing van de oefeningen en een letterlijke vertaling van de teksten (bij beide laatste wordt van studenten enige zelfdiscipline gevergd).

Uit de opzet blijkt duidelijk dat het boek speciaal op de beginner is gericht. Wie dit boek koopt, heeft alles bij de hand. Dat is erg praktisch, omdat men dan bijvoorbeeld —althans voorlopig— geen los woordenboek hoeft aan te schaffen. Ook de oefeningen maken het boek geschikt voor beginners: een taal leer je per slot van rekening door te doen. Daarbij wordt van de gebruiker niet alleen gevraagd zinnen uit het Egyptisch in het Nederlands te vertalen, maar vaak ook andersom. Dat lijkt misschien op het eerste gezicht vreemd omdat het Egyptisch een 'dode' taal is die niemand meer actief gebruikt, maar de ervaring leert dat niets zo'n goed inzicht oplevert in wat wel en niet kan in het Egyptisch als wanneer je zelf gedwongen wordt daarin iets te formuleren. Voor de Nederlandstalige gebruiker is het handig dat bepaalde grammaticale constructies met Nederlandse hulpwoordjes kunnen worden uitgelegd, bijvoorbeeld bij de 'emfatische zin'. In zo'n constructie wordt een deel van de zin benadrukt door een andere woordvolgorde of door andere werkwoordsvormen te gebruiken. In het Nederlands kan zo'n emfatische zin verduidelijkt worden door voor het benadrukte zinsdeel 'en wel' toe te voegen: "Hij luistert, [en wel] naar zijn moeder", "hij leest, [en wel] om te leren". Dat is heel wat een-

[4] L.M.J. Zonhoven, *Middel-Egyptische Grammatica. Een praktische inleiding in de Egyptische taal en het hiërogliefenschrift gebaseerd op een selectie van teksten.* Deel 1: *Grammatica, oefeningen en selectie van teksten.* Deel 2: *Hulpmiddelen (Selectieve tekenlijst, woordenlijsten, indexen, oplossingen van de oefeningen, transliteratie en vertaling van de tekstselectie).* Leuven: Peeters, 2010, XII-625 pp.; ISBN 978-90-429-2304-1; prijs EUR 59,-.

voudiger dan het onhandige "Het is naar zijn moeder dat hij luistert" of, nog erger, "Dat hij luistert is naar zijn moeder". Ook bij de uitgebreide woordenlijst is het een voordeel dat geen dubbele vertaalslag hoeft te worden gemaakt, bijvoorbeeld bij de notoir lastig weer te geven titels en beroepsaanduidingen — wie weet automatisch wat in het Engels precies bedoeld wordt met een 'steward' of een 'chamberlain', om van de beruchte 'butler' maar te zwijgen? Dat Zonhovens grammatica reeds als lesmateriaal bij diverse cursussen wordt gebruikt, laat al zien dat er behoefte is aan een Nederlandstalige grammatica.

Er zijn dus veel voordelen voor een beginner. Er zijn echter ook enkele punten die voor sommige lezers bezwaarlijk kunnen zijn. Zo gebruikt de auteur de internationaal gebruikelijke grammaticale terminologie ('prepositie' in plaats van 'voorzetsel', 'consonant' in plaats van 'medeklinker' enz.), op zichzelf een alleszins verdedigbare keuze, te meer daar iedere docent zal kunnen beamen dat bij de huidige generatie studenten een term als 'onbepaalde wijs' doorgaans op even veel onbegrip stuit als het synoniem 'infinitief'. Bovendien is niet voor iedere term een algemeen bekend Nederlands equivalent te bedenken, bijv. voor termen als 'resultatief', 'resumptief' of 'performatief'. Om de lezer tegemoet te komen is een verklarende woordenlijst van de meest gebruikelijke termen bijgevoegd op een losse, geplastificeerde inlegkaart en is er ook een uitvoerige index op grammaticale termen. Anderzijds schrikt Zonhoven er niet voor terug aan de moderne linguïstiek ontleende termen te gebruiken die ook lezers met een ouderwetse gymnasiumopleiding niet allemaal zullen kennen. Zo introduceert hij het begrip *rhema* tegenover *thema*, waarbij het laatste de reeds bekende informatie bevat en het *rhema* nieuwe informatie geeft, bijv. als antwoord op een specifieke vraag. In een simpele zin als "wij zijn de recensenten" kan zowel het subject/onderwerp als het predicaat/gezegde *rhema* dan wel *thema* zijn, afhankelijk van de gestelde vraag: "wie zijn jullie?", antwoord: "wij (*thema*) zijn *de recensenten* (*rhema*)", of "wie van jullie zijn de recensenten?", antwoord: "*wij* (*rhema*) zijn de recensenten (*thema*)". Een en ander heeft consequenties voor bepaalde Egyptische zinsconstructies. Ook de volledigheid van het werk (zie hieronder) kan een bezwaar zijn voor een beginner. Elke uitzondering op de regel wordt genoemd, waardoor het gevaar dreigt dat de lezer het overzicht kwijt raakt en de hoofdzaken niet meer van de bijzaken kan onderscheiden. Tenslotte zou de grammatica her en der gebaat zijn geweest bij wat meer voorbeelden, bijvoorbeeld ter illustratie van het hiëratisch (blz. 1) of de tekenschikking (blz. 4). Al met al blijft tussenkomst van een docent nodig, zoals ook de auteur zelf benadrukt in zijn voorwoord.

In dat voorwoord zegt Zonhoven dat een van de redenen om deze grammatica te schrijven was dat de tekenlijst in de klassieke grammatica van Sir Alan Gardiner "in die zin tekort schiet dat zij het gebruik van bepaalde tekens in bekende teksten voor beginners niet verantwoordt". Deze alom bewonderde en didactisch nog altijd onovertroffen grammatica[5] is gebaseerd op een zeer groot aantal teksten uit zowel het Middenrijk als uit latere in het Middel-Egyptisch geschreven bronnen. Daardoor is het aantal tekens en de gebruikswijzen ervan zo groot dat die onmogelijk allemaal in Gardiners tekenlijst konden worden opgenomen. Om dit probleem te omzeilen heeft Zonhoven ervoor gekozen zijn grammatica te baseren op veel minder teksten, maar de daarin gebruikte tekens wel uitputtend te verantwoorden. Hieruit blijkt eens te meer hoe nauwgezet de auteur bij zijn streven naar volledigheid te werk is gegaan. Natuurlijk is detailkritiek ook hier mogelijk; zo houdt de auteur zich om begrijpelijke redenen aan de sinds Gardiner ingeburgerde indeling van de tekenlijst, ook al zijn enkele zgn. 'ongeklassificeerde', merendeels onverklaarde tekens (categorie Aa) inmiddels van een overtuigende verklaring voorzien, bijv. Aa2 en de variant Aa3, die niet een 'gezwel (?)' of een etterende puist voorstellen, maar de incisie die de balsemer maakt om de organen bij het begin van de mummificatie uit het lichaam te kunnen verwijderen.[6]

Deze nauwgezetheid en aandacht voor detail komen ook op andere punten duidelijk naar voren. Om een voorbeeld te noemen: als in voorbeeldzinnen een vorm voorkomt die nog niet behandeld is, dan verwijst de auteur altijd vooruit naar de paragraaf waarin die vorm uitgelegd wordt, zodat de lezer ook over details die hij of zij nog niet geleerd heeft niet in het duister tast. Ook noemt Zonhoven consequent alle uitzonderingen op de regel (en 'uitzonderingen' komen in het Middel-Egyptisch veel voor). Voor een extreem voorbeeld, vergelijk §164 getiteld "De subjunctieve *sḏm=f / dj.(j)=f* en *sḏm/dj.tw=f*: de syntactische gebruiken waarin de vorm exclusief optreedt" en §168 met als titel "De prospectieve *sḏm.(w)=f / rdj=f* en *sḏm/rdj.tw=f* optredend in exclusieve gebruiken van de subjunctieve *sḏm=f / dj.(j)=f*"! Zonhovens streven naar compleetheid blijkt verder uit het feit dat hij verder kijkt dan zijn eigen tekstselectie. Mocht bijvoorbeeld een schrijfwijze van een woord niet in zijn teksten voorkomen, maar

[5] A.H. Gardiner, *Egyptian Grammar, being an Introduction to the Study of Hieroglyphs* (Oxford 1929). Een tweede, herziene editie verscheen in 1950; een derde, met zes extra pagina's met verdere aanvullingen en correcties, in 1957. Deze grammatica is nog altijd te verkrijgen; de laatste herdruk van de derde editie dateert van 1996.

[6] M. Pezin & F. Janot, 'La "pustule" et les deux doigts', *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 95 (1995), 361–365.

wel in een tekst daarbuiten, dan noemt hij die schrijfwijze toch (zie bijv. §51.7).

De aandacht voor detail, die in het hele werk naar voren komt, maakt de aanwezigheid van een aantal drukfouten des te opvallender. Zo wordt er een enkele keer verwezen naar een fout paragraafnummer[7] en staat er soms een verkeerde tekst boven aan de pagina (blz. 58, 60 en 117). Ook is het jammer dat er naast een appendix over de offerformule niet ook een appendix is opgenomen waarin de koningstitulatuur behandeld wordt. De namen van de farao komen zo vaak voor in teksten dat een overzicht ervan handig zou zijn geweest.

Terwijl de eerste versie van Zonhovens grammatica uit 1992 nog stevig leunde op Gardiner, is dat bij zijn opvolger veel minder het geval. De nu verschenen grammatica is een origineel, op zichzelf staand werk, dat inhoudelijk gezien soms zelfs afwijkt van andere (recente) grammatica's. Een in het oog springende afwijking komt voor in de indeling van de hiërogliefen. In de meeste traditionele grammatica's vindt men een indeling in logogrammen (ook wel ideogrammen genoemd), fonogrammen (die worden onderverdeeld in één-, twee- en drieconsonanttekens) en determinatieven, waarbij geen helder onderscheid wordt gemaakt naar vorm (nl. het aantal consonanten waaruit een teken is opgebouwd) en functie van de tekens. Bij Zonhoven is dat onderscheid beter uitgewerkt, waarbij hij bovendien een nieuwe tekencategorie introduceert, de zgn. 'radikogrammen'[8] (worteltekens). Deze tekens komen alleen voor in werkwoorden (bv. 'uitgaan') en hun afleidingen (bv. 'uitgang'). Soms hebben ze iets te maken met de betekenis van het werkwoord waarin ze voorkomen, bijvoorbeeld F21 (+ G17) voor *sḏm* (door Egyptologen kunstmatig uitgesproken als 'sedzjem'; de Egyptenaren schreven geen klinkers) 'horen', waarin het radikogram F21 een dierenoor voorstelt. In andere gevallen is dat niet het geval en geven de radikogrammen puur en alleen een klankwaarde aan, bijvoorbeeld S34 (+ N35 + Aa1) voor *ʿnḫ* (spreek uit 'anch') 'leven'. Wat het radikogram S34 precies voorstelt is niet met zekerheid bekend (een sandaalriem? een archaïsche penishuls?), maar in elk geval heeft het niets met de abstracte betekenis 'leven' te maken. De radikogrammen komen zoals gezegd alleen maar in deze grammatica voor; in andere grammatica's worden deze tekens simpelweg naar de vorm ingedeeld bij de twee- en

[7] Zie bijvoorbeeld deel 1, blz. 8: 'zie reeds §6' moet zijn 'zie reeds §4'; deel 1, blz. 78: '§221.1a' moet zijn '§222.1a'.

[8] De spelling met een k is enigszins merkwaardig gezien het feit dat verwante woorden als radicalen en radicaal-consonanten in het boek consequent met een c worden geschreven.

drieconsonanttekens (d.w.z. tekens die een klankwaarde van drie medeklinkers hebben: F21 staat voor de lettercombinatie *sḏm* en S34 voor *ʿnḫ*).

Tot slot, op de achterflap staat de volgende zin: "Het (boek) is bedoeld voor allen die geïnteresseerd zijn in het verwerven van gedegen kennis van taal en schrift, zowel voor hen die Egyptologie willen gaan studeren als anderen die kennis willen opdoen zonder dat zij vertrouwd zijn met de studie van talen". We kunnen concluderen dat het met die 'gedegen kennis' wel goed zit. Zonhoven heeft een zeer complete grammatica geschreven, opvallend door zijn aandacht voor detail. Maar het laatste 'zonder dat zij vertrouwd zijn met de studie van talen' moet toch met een korreltje zout worden genomen. In een interview in NRC Handelsblad gaf de auteur toe dat "alleen heel gemotiveerde leerlingen met een stevig taalgevoel kunnen doordringen in het Egyptisch". Door de specialistische schrijfstijl zal een beginner dan ook het nodige doorzettingsvermogen moeten hebben om de grammatica te lezen en te begrijpen, helemaal als hij het zonder de hulp van een docent moet doen. Deze beginner, en ook menig gevorderde of in de Egyptische taal geïnteresseerde lezer mag zich niettemin gelukkig prijzen dat hij nu een dergelijke gedegen grammatica, die bovendien een lust voor het oog is, kan aanschaffen voor wat niet anders dan een spotprijs genoemd kan worden.